

ДЕМИДЕНКО Надія,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
професорка кафедри гуманітарних дисциплін
Сумської філії Харківського національного
університету внутрішніх справ
(м. Суми, Україна)
nadiyademydenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4392-6722>

**ТВОРЧА СПАДЩИНА ІСТОРИКА, КРАЄЗНАВЦЯ, ЕТНОГРАФА,
ДИСИДЕНТА БОРИСА ТКАЧЕНКА:
ПРОБЛЕМИ МИНУВШИНИ І СЬОГОДЕННЯ**

У статті висвітлено діяльність історика, етнографа, культурно-громадського діяча Бориса Івановича Ткаченка (народився 1937 р.), автора 11 книг – оригінальних досліджень з найрезонансніших і найбільчіших тем української історії.

Констатовано, що перші праці автора – агронома й історика за фахом – присвячені передовим методам господарювання на землі, включаючи екологічні фактори як головні для збереження земельних ресурсів. Акцентовано на вагомих результатах науково-дослідницької роботи Б. Ткаченка про репресії радянської влади в Україні у 30-х рр. ХХ ст. Проаналізовано його книгу «Під чорним тавром», яка стала першою, виданою в Україні, що розкривала злочини Голодомору 1932-1933 рр. як на основі архівних джерел, так і спогадів очевидців.

Відзначено вагомий внесок Б. Ткаченка у розвиток краєзнавства та фольклористики. Науковцю вдалося дослідити факти, що стосуються життя і побуду окремих територій України, починаючи від часів її заселення, відтак збагатити збіднене уявлення про явища і події вітчизняної історії.

Використано загальноісторичні (порівняльно-історичний, ретроспективний) методи та метод джерелознавчого аналізу.

Ключові слова: Борис Ткаченко, історик, етнограф, Голодомор, репресії, фольклор, Лебедія.

**CREATIVE ACTIVITY OF HISTORIAN, LOCAL RESEARCHER,
ETHNOGRAPHER, DISSIDENT BORYS TKACHENKO:
PROBLEMS OF THE PAST AND PRESENT**

The article highlights the activities of historian, ethnographer, cultural and social activist Borys Ivanovych Tkachenko (born in 1937), the author of 11 books – original studies on the most resonant and painful topics of Ukrainian history.

It was established that the author, who is an agronomist and historian by profession, devoted his first works to problematic issues of land management, including ecological factors as the main ones for preserving land resources. Attention is focused on the significant results of B. Tkachenko's research work on the repression of the Soviet authorities in Ukraine in the 1930s of the XX century. In particular, the author's book "Under the Black Brand" was analyzed, which became the first book published in Ukraine that revealed the crimes of the Holodomor in 1932-1933, both on the basis of archival sources and the memories of eyewitnesses.

It is noted about B. Tkachenko's significant contribution to the development of local history, in particular his works, which highlight the history of individual territories of Ukraine, starting from the time of their settlement. The researcher managed to research and record facts and documents related to the life and development of a particular area, thereby enriching the impoverished idea of certain phenomena and events of our general history. After all, the general is revealed in the individual, and the individual exists in the general.

The scientific work of the researcher as a folklorist in the collection and popularization of folk songs of the region was noted.

When writing the article, general historical (comparative-historical, retrospective) methods and the method of source analysis were used.

Keywords: *Borys Tkachenko, historian, ethnographer, Holodomor, repression, folklore, Lebedia.*

Постановка проблеми. До видатних постатей сучасної історичної науки по праву належить Борис Іванович Ткаченко, автор 11 монографій, які є оригінальними дослідженнями, присвяченими актуальним проблемам української історії. Праці вченого, який поєднав наукову діяльність з участю у

Рис. 1. *Борис Іванович Ткаченко – історик, краєзнавець, етнолог, дисидент*

процесах національно-державного відродження, будучи звинуваченим у націоналізмі, побачили світ лише за часів незалежності України.

При характеристиках багатогранної діяльності Бориса Ткаченка, котрого справедливо називають «істориком землі», часто вживається поняття «вперше». Він чи не першим за часів радянської влади голосно заявив про загрозу знищення земельних ресурсів через використання хімічних речовин.

Маючи агрономічну освіту та працюючи головним агрономом Лебединського району, свої виробничі агрономічні дописи на тему органічного землеробства й екології друкував у журналі «Україна», неодноразово стаючи лауреатом цього всеукраїнського часопису. Журнал «Україна» чотири роки поспіль визнавав дослідника, головного агронома з Лебединщини, кращим автором року. Борис Іванович Ткаченко, як один із криголамів української історії, у 1991 р. видав першу книгу в Україні, присвячену пам'яті жертвам Голодомору 1932-1933 рр., матеріал до якої готував декілька десятиліть.

Автор – лауреат літературних премій імені Миколи Хвильового та Василя Стуса, Почесний громадянин міста Лебедина, отримав ряд державних і церковних нагород.

Аналіз наукових публікацій. Історіографія теми обмежується незначною кількістю публіцистичних розвідок, опублікованих здебільшого у місцевих часописах. Серед авторів: Т. Бабинець [1], В. Дудченко [3], В. Кравченко [4], М. Нестеренко [5], Т. Турута [18] та ін. Важливими для вибудовування об'єктивної характеристики діяльності Б. Ткаченка є спогади письменника О. Климчука, розміщені у передмові до книги «Совість».

Метою статті є дослідження багатогранної творчої спадщини Б. Ткаченка, присвяченої передовим методам господарювання на землі, включаючи екологічні фактори як головні для збереження земельних ресурсів, темі Голодомору 1932-1933 рр., репресіям більшовицької влади проти української творчої інтелігенції, питанням етнографії.

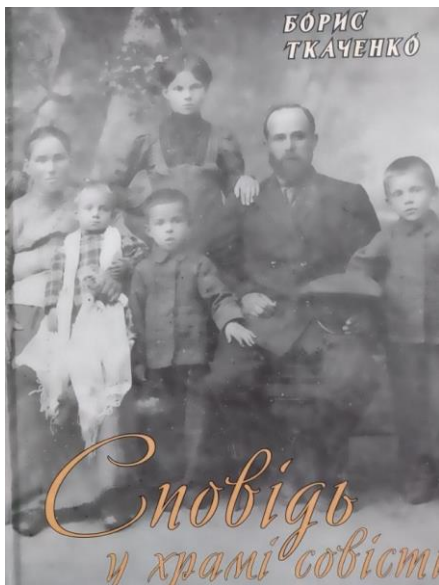

Рис. 2. Книга Бориса Ткаченка «Сповідь у храмі совісті» (2019 р.). Автобіографічне видання

Виклад основного матеріалу.

Борис Іванович Ткаченко народився 18 грудня 1937 р. на хуторі Масюки на Полтавщині, втім усім своїм життям пов'язаний із Лебединщиною, що на Сумщині. Аналізуючи початок творчого шляху дослідника, згадуємо твердження, що формування особистості й духовної спадковості забезпечує саме рід, родина. За словами С. Булгакова, «...Людина включає в себе не тільки особисто – якісне Я, яке йде від Бога, але і земну індивідуальність – батьківщину і предків» [2, с. 350].

За спогадами самого Б. Ткаченка, які він подає в автобіографічній книзі «Сповідь у храмі совісті» (2019 р.), інтерес до історії розпочинається завжди із краєзнавства, а краєзнавство – з розповідей батьків, дідів, прадідів [17, с. 7].

Ще за часів навчання у Сумському педагогічному інституті (до того вивчився на агронома) Борисом Ткаченком зацікавився КДБ. Це сталося після того, як він разом з однокласниками у 1968 р. вимагав викладати предмети в інституті українською мовою. Через гоніння довелося перевестися до Київського державного університету ім. Тараса Шевченка. Однак КДБ не переставало непокоїти, чому Б. Ткаченко, працюючи вже на посаді головного агронома в Лебедині, вирішив здобувати ще й вищу освіту на історичному факультеті.

Та, не зважаючи на труднощі, Б. Ткаченко продовжував навчання. У Києві познайомився зі знаковими українцями, яких радянська система вважала ворогами. Як не дивно, у цьому неабияку роль зіграла характерна зовнішність Ткаченка – типового козака-запорожця. Під час однієї з поїздок до столиці за посівним зерном випадково зустрів голову спілки художників України Василя Перевальського. Той, вгледівши кремезного чоловіка з козацькою зовнішністю, не зміг оминати такий типаж і запросив Б. Ткаченка до майстерні видатного скульптора та етнографа Івана Гончара.

Та, не зважаючи на труднощі, Б. Ткаченко продовжував навчання. У Києві познайомився зі знаковими українцями, яких радянська система вважала ворогами. Як не дивно, у цьому неабияку роль зіграла характерна зовнішність Ткаченка –

Рис. 3. Борис Ткаченко, студент загально-наукового факультету Сумського педагогічного інституту (1965 р.)

типового козака-запорожця. Під час однієї з поїздок до столиці за посівним зерном випадково зустрів голову спілки художників України Василя Перевальського. Той, вгледівши кремезного чоловіка з козацькою зовнішністю, не зміг оминати такий типаж і запросив Б. Ткаченка до майстерні видатного скульптора та етнографа Івана Гончара.

Саме Іван Гончар пізніше направить дослідника-початківця Б. Ткаченка до українського літературознавця, автора забороненої в СРСР книги «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби. Проситиме, щоб І. Дзюба проаналізував його перші «проби пера». У 1973 р. Б. Ткаченко був звинувачений у націоналізмі за співпрацю з ворогами народу, читання забороненої літератури.

Ще за радянської доби Б. Ткаченко почав збирати унікальні експонати матеріальної і духовної спадщини українців. Серед рідкісних екземплярів його музею є, наприклад, музичні інструменти, на яких грали ще на початку ХХ ст. українські лірники та кобзарі. Є престольні ікони ХVІІ ст., стародруки, скриня із зображенням козака Мамає (за словами Івана Гончара, таких скринь в Україні збереглося лише дві).

Першою опублікованою працею Б. Ткаченка стала правдива книга з науковим аналізом проблем сільського господарства під символічною назвою «Совість» (1989 р.). У передмові до книги письменник Олександр Климчук справедливо зазначає, що саме поклик совісті змусив Б. Ткаченка взятися за перо. Причому цей поклик не заважав йому працювати на головній посаді – головного агронома Лебединського району на Сумщині, хіба що «вкорочував сон

уночі й геть розучив думати про вихідні і відпустки» [16, с. 4]. Б. Ткаченко «з кожної робочої поїздки по району, з відряджень в усі українські усюди повертався з записами, ... які були поспішливими, задиханими, почерканими, йому одному підвладними» [16, с. 5].

Книга «Совість» охоплювала велике коло питань: оновлення неперспективних сіл, підготовку фахівців і закріплення їх на селі, нові методи господарювання, включаючи екологічні фактори як головні для збереження земельних ресурсів. Автор категорично заявляв, що «...земельна безкрайність нашої країни, на жаль, міфічна. Шістдесят шість відсотків території нашої країни – це або дуже холодні зони, або ж засушливі. Шістдесят сім відсотків ріллі припадає на землі, з'їдені ерозією, кислі, солончаки, перезволожені» [16, с. 8].

Таким чином, земель, придатних для розорювання, з кожним роком ставало все менше. Але висушування боліт і розкорчовування лісів, збільшуючи кількість ріллі, водночас, як зазначав агроном-практик, знищувало «стабілізаторів біосфери» [16, с. 8]. Слово Б. Ткаченка «...гостре, безжальне, діагностично точне. Багато кому було незатишно, багато хто впізнавав себе серед винуватців рекультивациі сіл, безтямного отруєння землі хімічними засобами» [16, с. 5].

Стає зрозумілим, чому рукопис цієї книги так довго «застрягав» на видавничих шляхах. Критики називали книгу «Совість», що народилася за часів «застою», «камінчиком, що був кинутий на тихе плесо загального заніміння» [16, с. 8]. Олесь Гончар, прочитавши книгу Б. Ткаченка, написав автору: «Спасибі за чисту совість» [1, с. 3].

У перший рік незалежності світ побачила наступна книга автора – «Поле без гербіцидів – душа без погонича», в якій описано досвід села Михайлики на Полтавщині, де понад десять років вирощували екологічну чисто продукцію (як актуально звучить для нашого часу!) [15]. Адже сучасні технології нерідко чинять насилля над полем, щедро обприскуючи поле нерідко стократною нормою гербіцидів або отрутою проти шкідників. У такий спосіб отруюємо спочатку землю, а потім – себе [3, с. 2]. Автор ще тоді закликав переймати досвід

інших країн, де фермерам надаються певні фінансові преференції при вирощуванні екологічно чистої продукції. У книзі «Поле без гербіцидів, душа без погонича» (до речі, вислів «душа без погонича» стане життєвим кредом самого автора) Б. Ткаченко наводить багато давніх ефективних народних методів боротьби зі шкідниками, успішно перевірених на власній практиці [3, с. 2].

Величезний резонанс у суспільстві викликала книга Б. Ткаченка «Під чорним тавром», яка стала першою, виданою в Україні, що розкривала злочини Голодомору 1932-1933 рр. Повна назва книги – «Під чорним тавром. Документи, факти, спогади: історична розвідка про геноцид в Україні, і зокрема на Сумщині, в 1932-1933 роках, скріплена найвищим суддею – людською пам'яттю» [13]. Книга була завершена у 1989 р., а записувати свідчення про Голодомор Б. Ткаченко почав ще у 60-х рр. ХХ ст. Друге видання книги (2008 р.) містило сотні унікальних документів і фотознімків, свідчення очевидців, роздумів автора.

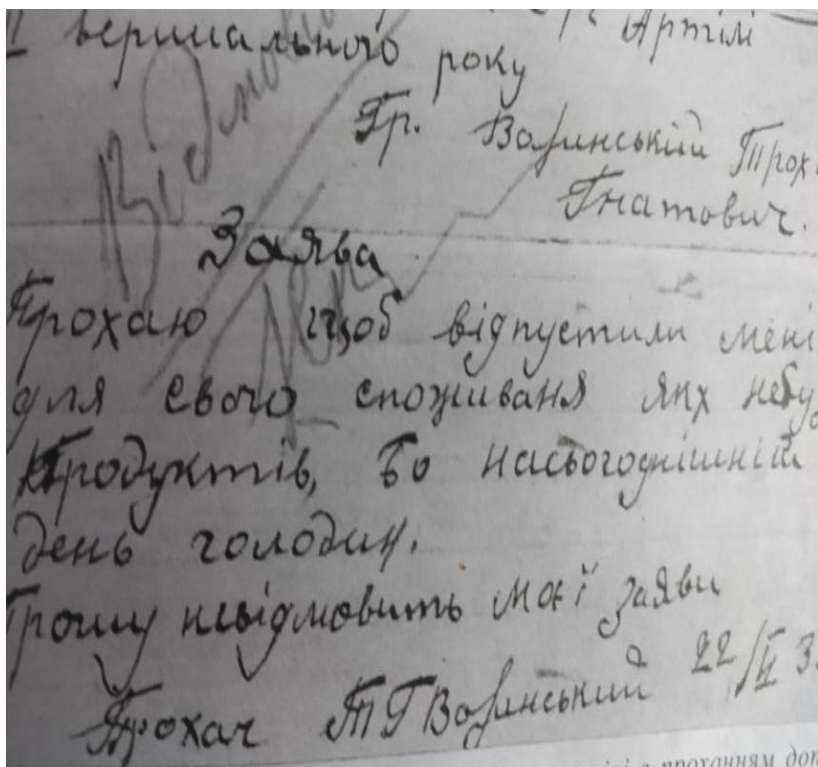

Рис. 4. Заява колгоспника села Коржі Лебединського району до правління з проханням допомоги продуктами від 22.06.1933 р.

При підготовці праці автор дослідив документи не лише архівів України, а й Єкатеринбурзької (колишня Свердловська) та Архангельської областей, куди висилали селян Сумщини і Лебединщини як «ворогів народу» під час розкуркулення [6, с. 3]. Свідчення Б. Ткаченка деталізовані й точні, із зазначенням населених пунктів, прізвищ тих, хто

свідчив, описом місцевості. В основі кожного дослідження – суворий документалізм архівних матеріалів і свідчень очевидців [5, с. 3].

Хтось зустрів цю книгу з прокльонами та погрозами на фізичні розправи. Хоча всі визнавали, що матеріал написаний на неспростованих історичних документах. У праці проаналізовані не лише причини Голодомору, а й передумови, які дозволили більшовикам творити геноцид.

Фундаментальним дослідженням регіональної історії є книга Б. Ткаченка «Лебедія» – унікальна розвідка про історію Лебединщини від часів її заселення. Вона є першою в Україні книгою, в якій усебічно досліджена історія, культура, побут окремого регіону [11, с. 2]. В основу лягли матеріали, зібрані протягом декількох десятиліть, починаючи зі студентських років автора.

Унікальне історико-етнографічне дослідження про Лебединський край фактично є енциклопедію з архітектури та етнографії. Майже всі ілюстрації книги вперше були введені до наукового обігу. Оригінальним є, наприклад, розділ «Душа лебединців: повір'я, звичаї, поведінка», в якому описане все те, що визначається терміном «менталітет». У книзі описано архітектурні споруди, орнаменти лебединських писанок, рушників, старовинних вишивок тощо [4, с. 4].

Продовженням цієї праці стала книга «Лебедія у пазурах червоного антихриста» (2014 р.), в якій висвітлюється історія краю після більшовицького перевороту 1917 р.

Вивчаючи праці Б. Ткаченка, читач відкриває багато окремих деталей, з яких вимальовується правдива картина реалій того чи іншого періоду. Так,

Рис. 5. Книга Бориса Ткаченка «Лебедія у пазурах червоного антихриста» (2014 р.)

наприклад, з книги «Лебедія у пазурах червоного антихриста» дізнаємося, що Сумська міська дума не підтримала жовтневий переворот і заявила, що «вона стоїть на варті захисту свободи та революційного порядку» [12, с. 24]. А протокол засідання Сумської повітової ради сільських депутатів від 10 листопада 1917 р. засвідчував, що Сумська рада сільських депутатів, заслухавши доповідь інструктора Української Центральної Ради, вирішила «визнати Українську Центральну Раду своїм временним правительством (До Українських Установчих зборів)» [12, с. 24].

Підкреслюючи схильність Леніна до диктатури і тероризму, автор цитує тексти підписаних ним Декретів. Наприклад, «...взяти заручників із селян з тим, що якщо чистка снігу не буде робитись, вони будуть розстріляні» [12, с. 27].

Заклики до розправ і терору рясніли у заголовках місцевих газет: «Хай живе червоний терор!», «Хто не з нами, той ворог, убий його!», «Через трупи до перемоги!». В оголошенні Роменської газети «Голос селянина» за 27 серпня 1920 р. звучав заклик до нещадного терору: «за вбивство одного відповідального радянського робітника – розстріл 100 куркулів і контрреволюціонерів» [12, с. 27]. Розстріл у місті Глухові загонами Муравйова учнів двох класів гімназії віком від 12 до 14 років описується у більшовицькій газеті «Наш век» як звичайна буденна діяльність більшовиків [12, с. 30].

Автор посилається на твори Леніна, зокрема, де зазначається, що більшовики взагалі відкидають почуття любові до батьківщини, виступаючи за світову революцію: «Пролетаріат не може любити того, чого в нього немає. У пролетаріату немає батьківщини» [12, с. 79]. Наводиться вислів Леніна, який став крилатим: «Потерять Україну – потеряють голову!» [12, с. 82]. Б. Ткаченко цитує настанови Троцького, з якими той звертався до своїх агітаторів: «Пам'ятайте також, що так чи інакше, а нам необхідно повернути Україну Росії. Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами» [12, с. 88].

У 2007 р. світ побачила книга Б. Ткаченка «Важка стежина до Бога», де висвітлені репресії більшовицької влади проти церкви, зокрема, на Лебединщині [9].

Поштовхом до написання стали матеріали, зібрані автором ще у студентські роки, а також особисте знайомство з місцевим священником отцем Іоанном (Іваном Приходько), який 20 років відбував покарання у сталінських таборах [9, с. 576].

Голова Сумської обласної спілки письменників О. Столбін писав про книгу наступне: «...В ній лише правда і більше

нічого. Тому ця книга на той час, коли ще не вийшли зашпори тотального страху, мала ефект бомби, що розірвалась» [8, с. 4]. Книга, яку по праву вважають науковим і громадянським подвигом дослідника, дійсно викликала багато дискусій у суспільстві. У своєму таборовому зошиті Василь Стус писав: «Але як то калічить душу – коли ти бачиш і мовчиш» [7, с.684]. Б. Ткаченко свою душу не скалічив, бо ніколи не мовчав.

Сам автор зазначав, що при написанні книги «Важка стежка до Бога» «...його цікавили насамперед не догми, не канони, а відданість вірі як найвищому вияву уваги і поваги до людської особистості, так глибоко закоренілій в наших прадавніх звичаях, обрядах, на підставі якої і сформувалася наша духовність з її високими і чистими морально-етичними ідеалами, нездоланим прагненням у всьому стверджувати Любов, Свободу і Волю [18, с. 4]. Тому не випадково одним із епіграфів до даної книги автор вибрав слова Івана Вишенського «Спасайтесь законом отцевським. Спасайтесь вірою» [9, с. 340].

Офіційна кампанія нищення церков владою розпочалася після прийняття «ленінського декрету ВУЦВК» від 8 березня 1922 р. про вилучення церковних

Рис. 6. Отець Іоан (Іван Дмитрович Приходько). 1960 р.

цінностей у фонд боротьби з голодом. До священників застосовували вищу міру покарання, в більшовицькі табори смерті було заслано близько 20 тисяч служителів церкви. У більшості населених пунктах лунали постійні залякування і погрози в адресу священників. Наприклад, у селі Реутинці, що на Кролевеччині, в травні 1924 р. священник отримав анонімного листа (автором був керівник місцевого комсомольського осередку) про те, що його уб'ють, якщо він не припинить вести церковні служби.

Зрікалось віри чимало священників, але не всі. Прикладом тому є єпископ Глухівський Дамаскін (Дмитро Дмитрович Цедрик), якого арештовували чотири рази: у 1925, 1929, 1934, 1936 рр. Перебував у Бутирській в'язниці та на Соловках. Місце поховання достеменно не відоме [9, с. 153].

Ще одним вагомим творчим доробком Б. Ткаченка стала книга «Погром» (2016 р.) про мистецтвознавця, видатного науковця Стефана Андрійовича

Рис. 7. Книга Бориса Ткаченка «Погром» (2016 р.)

Таранушенка, який у 1923-1933 рр. очолював харківський Музей українського мистецтва [14].

У книзі йде мова також про його близьке оточення – музейників та мистецтвознавців, які «своїм трудом через дослідження й пропаганду народних мистецьких скарбів плекали наші душі для добра й величі України» [14, с. 9]. Б. Ткаченко, досліджуючи їхнє життя і творчість, викривав планомірне нищення «владюю їх культурного надбання, нищення захисників того надбання...» [14, с. 5].

До фундаментальних етнографічних досліджень слід віднести книгу Б. Ткаченка «Пісні рідного краю» (2003 р.), до якої увійшли українські народні пісні Лебединщини, зібрані автором і його дружиною Лідією Василівною Ткаченко у 1960-х рр. [6].

Збірка пісень включає наступні розділи: веснянки, купальські, троїцькі, петрівчанські та жнивварські пісні; колядки та щедрівки; весільні пісні; пісні про кохання; родинно-побутові пісні; туга за милим, милою; козацькі пісні та пісні періоду війни; жартівливі пісні; колискові, чукавці; приспівки до танцю, чарки, сороміцькі приспівки. Письменник Кость

Гордієнко, з яким була пов'язана багаторічна творча дружба, радив Ткаченкам поспішати із зібранням пісень про тяжку жіночу долю, адже ці пісні відходять безслідно. У збірці Ткаченків з'явився окремий розділ – «Невістчині плачі».

Опублікована збірка народних пісень мала великий резонанс. Постає питання «Чому?» Адже ще за недавньої радянщини нав'язувалась думка, що народна творчість є спрощеною, а то й примітивною. Увага й інтерес до фольклорного видання пояснювалися тим, що дослідження було наповнене, дійсно, справжніми моральними цінностями. Адже, на основі народних пісень, зберігаючи їхню автентичність, можна вивчати не лише історію, звичаї, а й характер, духовність, ментальність народу, спосіб його мислення. Народні пісні можна ставити, за їхньою значимістю, на один рівень з археологічними

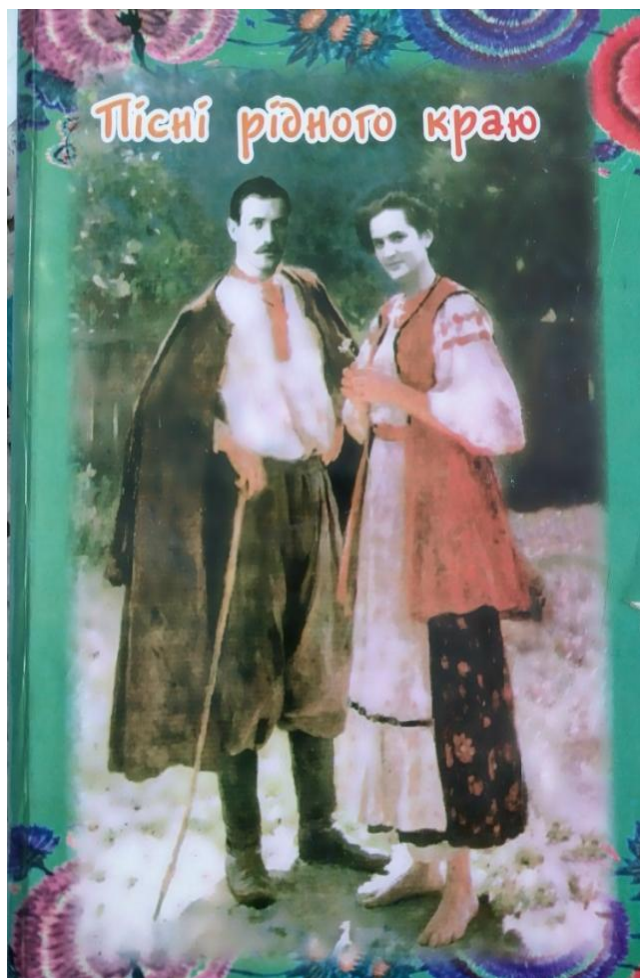

Рис. 8. Книга «Пісні рідного краю» (2003 р.). На титульній сторінці зображені Борис Ткаченко та Лідія Ткаченко, дружина дослідника, «соратниця і сподвижниця духу»

знахідками. До збірки дослідники свідомо не включили відомі пісні, які можна було почути в радіопередачах та на телебаченні.

Надзвичайно актуальною на сьогодні є книга Б. Ткаченка «З ким воюємо, брате?!» (2017 р.), в якій подано глибокий історичний аналіз українсько-російських відносин. Автор наводить влучні думки російських мислителів, які надають правдиву характеристику всьому російському. Наприклад, І. Тургенєв писав, що (наводимо мовою оригіналу): «Русский есть наибольший и найнаглеший лгун во всем мире» [10, с. 22], О. Толстой – «Московия – русь тайги, монгольская, дикая, звериная» [10, с. 26]. І невтішний «діагноз» філософа М. Бердяєва – «Россия быстрее родит антихриста, нежели гуманистическую демократию» [10, с. 89].

Висновки. Насправді важко переоцінити історичну вагу постаті Б. Ткаченка, котрий, включаючи до наукового обігу велику кількість нових документів, висвітлював об'єктивну українську історію. Його краєзнавчі історико-етнографічні дослідження фактично є енциклопедіями з історії, архітектури та етнографії. Фундаментальні праці Б. Ткаченка про репресії українського селянства, творчої інтелігенції, священників, підкріплені першоджерелами, спонукають до кардинального переосмислення власної історії та подій сьогоденного дня. У воєнний, епохальний час для України подібні праці набувають ваги національної безпеки і тому заслуговують не лише на глибокий аналіз, а й на широку популяризацію у суспільстві. Сучасна історіографія робить лише перші кроки у науковому осмисленні творчої спадщини вченого-подвижника.

Список використаних джерел та літератури

1. Бабинець Т. Лебедія Бориса Ткаченка. *Сумщина*, 2001. № 12. С. 3.
2. Демиденко Н. М. Діяльність Миколи Прокоповича Василенка (1866-1935) на посаді Міністерства народної освіти та мистецтва за доби Гетьманату. *Сівєричина в історії України*. 2017. Вип. 10. С. 350-358.
3. Дудченко В. Душа без погонича. *Сумська новина*. 1991. № 112, 23 листопада. С. 2.
4. Кравченко В. Загадковий край «Лебедія». *Життя Лебединщини*. 2000. 8 липня. С. 4.

5. Нестеренко М. Літопис національної трагедії. *Ярмарок*. 2009. № 13, 26 березня. С. 3.
6. Пісні рідного краю: Українські народні пісні, записані на Лебединщині в 60-х роках ХХ ст. подружжям Ткаченків. Упорядник Б. Ткаченко. Суми: Козацький вал, 2003. 476 с.
7. Справа Василя Стуса. Збірка документів з архіву колишнього КДБ УРСР / уклад. В. Кіпіані. Харків: Віват, 2019. 688 с.
8. Столбін О. Подвиг письменника. *Сумщина*. 2007. № 132, 5 грудня. С. 3.
9. Ткаченко Б. Важка стежка до Бога. Суми: ВАТ «СОД», видавництво «Козацький вал», 2007. 844 с.
10. Ткаченко Б. З ким воюємо, брате?! Харків: Видавець Олександр Савчук, 2017. 276 с.
11. Ткаченко Б. І. Лебедія. Історичні нариси в двох книгах. Книга перша. Суми: Видавництво «Слобожанщина», 2000. 428 с.
12. Ткаченко Б. Лебедія у пазурах червоного антихриста. Книга друга. Харків: Видавець Савчук О. О., 2014. 640 с.
13. Ткаченко Б. Під чорним тавром. Документи. Факти. Спогади. Історична розвідка про геноцид в Україні, і зокрема на Сумщині, в 1932-1933 роках, скріплена найвищим суддею – людською пам'яттю. Видання друге, доповнене. Суми: Мрія, 2008. 784 с.
14. Ткаченко Б. Погром. Вид. 2-е, доопрац. Суми: Мрія, 2016. 372.
15. Ткаченко Б. Поле без гербіцидів, душа без погонича. Харків. Прапор, 1991. 183 с.
16. Ткаченко Б. Совість: Про болі землі, про болі душі людської за нашу землю і краще майбутнє. Харків: Прапор, 1989. 175 с.
17. Ткаченко Б. Сповідь у храмі совісті. Харків. Видавець: Олександр Савчук, 2019. 236 с.
18. Турута Т. На крилах Лебедії. *Сумщина*, 2007. № 138, 19 грудня. С. 2.

References

1. Babynets, T. (2001). Lebediia Borysa Tkachenka [Lebediia of Birys Tkachenko]. *Sumshchyna – Sumy region*, no. 12, p. 3 [in Ukrainian].
2. Demydenko, N. M. (2017). Diialnist Mykoly Vasylenka (1866-1935) na posada ministra narodnoi osvity ta mystetstva za doby Hetmanatu [Activities of Mykola Vasylenko] (1866-1935) as a minister of national education and during the Hetmanate]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – The Siversk region in the history of Ukraine*, no. 10, pp. 350-358 [in Ukrainian].
3. Dudchenko, V. (1991). Dusha bez pohonycha [Soul without a teamster]. *Sumska novyna – Sumy news*, no. 112, p. 2 [in Ukrainian].
4. Kravchenko, V. (2000). Zahadkovyi kraj «Lebediia» [Mysterious land «Lebediia»]. *Zhyttia Lebedynshchyny – Life of Lebedyn region*, July 8, p. 4 [in Ukrainian].
5. Nesterenko, M. (2009). Litopys natsionalnoi trahedii [Chronicle of a national tragedy]. *Yarmarok – Fair*, no. 13, March 26, p. 3 [in Ukrainian].
6. Tkachenko, B. (Eds.). (2003). Pisni ridnoho kraiu: Ukrainski narodni pisni, zapysani na lebedynshchyni v 60-kh rokakh XX st. podruzziam Tkachenkiv [Songs of

the native land: Ukrainian folk songs recorded in the Lebedyn region in the 1960s of the XX century by Tkachenko spouses]. Sumy [in Ukrainian].

7. Kipiani, V. (Eds.). (2019). Sprava Vasylia Stusa. Zbirka dokumentiv z arkhivu kolyshnoho KDB URSS [The case of Vasyl Stus. A collection of documents from the archive of the former KGB of the Ukrainian SSR]. Kharkiv [in Ukrainian].

8. Stolbin, O. (2007). Podvyh pysmennyka [The feat of a writer]. *Sumshchyna* – Sumy region, no. 132, December 5, p. 3 [in Ukrainian].

9. Tkachenko, B. (2007). Vazhka stezhka do Boha [A difficult path to God]. Sumy [in Ukrainian].

10. Tkachenko, B. (2017). Z kym voiuemo, brate?! [Who are we fighting with, brother?!]. Kharkiv [in Ukrainian]

11. Tkachenko, B. I. (2000). Lebediia. Istorychni narysy v dvokh knykh. Knyha persha [Lebediia. Historical essays in two books. Book one.]. Sumy [in Ukrainian].

12. Tkachenko, B. (2014). Lebediia u pazurakh chervonoho antykhrysta. Knyha druha [Lebediia in the claws of the red antichrist. Book two]. Kharkiv [in Ukrainian].

13. Tkachenko, B. (2008). Pid chornym tavrom. Dokymenty. Fakty. Spohady. Istorychna rozvidka pro henotsyd v Ukraini, I zokrema na Sumshchyni, v 1932-1933 rokakh, skriplene naivysshchym suddeiu – liudskoiu pamiattiu [Under the black brand. Documents. The facts. Memoirs. Historical intelligence about the genocide in Ukraine, and in particular in Sumy Oblast, in 1932-1933, is sealed by the highest judge – human memory]. (Vol. 2, supplemented). Sumy [in Ukrainian].

14. Tkachenko, B. (2016). Pohrom: dokumentalni narys. Vydannia 2-e, dooprats. [Massacre: a documentary essay. (Vol. 2, refined)]. Sumy [in Ukrainian].

15. Tkachenko, B. (1991). Pole bez herbitydiv, dusha bez pohonycha [A field without herbicides, a soul without a teamster]. Kharkiv [in Ukrainian].

16. Tkachenko, B. (1989). Sovist: Pro boli zemli, pro boli dushi liudskoi za nashu zemliu i krashch maibutnie [Conscience: About the pains of the earth, about the pains of the human soul for our land and better future]. Kharkiv [in Ukrainian].

17. Tkachenko, B. (2019). Spovid u khrami sovisti [Confession in the temple of conscience]. Kharkiv [in Ukrainian].

18. Turuta, T. (2007). Na krylakh Lebedii [On the wings of Lebediia]. *Sumshchyna* – Sumy region, no. 138, December 19, p. 2 [in Ukrainian].

Рецензенти:

В. І. Кучер, д. і. н., проф.;

І. О. Демуз, д. і. н., проф.

Надійшла до редакції: 02.12.2022 р.